

**Χρηματοδότηση της εκπαίδευσης και πρόσβαση στο σχολείο:
ένα παράδειγμα από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα.**

**Χρήστος Τζήκας
Επίκουρος καθηγητής, ΠΤΔΕ - ΑΠΘ.**

Περίληψη

Σύμφωνα με τις μελέτες της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης οι εκπαιδευτικές ανισότητες οφείλονται στο μορφωτικό και το οικονομικό επίπεδο της οικογένειας. Για το λόγο αυτό το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει να εξασφαλίζει όχι μόνο δημόσια και δωρεάν εκπαίδευση, αλλά επιπλέον θεσμούς αντιστάθμισης των ανισοτήτων που έχουν κοινωνική βάση.

Οι απόψεις που διατυπώνονται σήμερα - στα πλαίσια των αντιλήψεων της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας - για το υπερβολικό κόστος της εκπαίδευσης και την ανάγκη να μεταφερθεί στις ίδιες τις τοπικές κοινότητες και τις οικογένειες, πρέπει να λάβουν υπόψη το παράδειγμα της γεωγραφικής και - κατά συνέπεια - κοινωνικής ανισότητας στην εκπαίδευση του 19^{ου} αιώνα που οφείλεται και στη χρηματοδότηση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από τους δήμους.

Στην εργασία επιχειρείται να συσχετιστεί το οικονομικό επίπεδο ορισμένων γεωγραφικών περιοχών με τα ποσοστά φοίτησης αγοριών και κοριτσιών στο δημοτικό σχολείο. Η εργασία βασίζεται στις ρυθμίσεις του κράτους για τη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης και στα οικονομικά των δήμων, στις εκθέσεις επιθεωρητών και υπουργών και στα δημοσιεύματα διανοουμένων και του τύπου που αναφέρονται στην κατάσταση της εκπαίδευσης και στα προβλήματα φοίτησης στο σχολείο.

Abstract

According to sociology of education, educational inequalities derive from the financial as well as the educational status of students' families. Thus, in order the educational system to combat with these inequalities, it has to supply citizens not only with public and free education, but also with institutions counterbalancing the social – based inequalities.

Nowadays, new ideas, concerning competitiveness and effectiveness, are emerging. These ideas support that local communities and families should take the responsibility of financing the education. However, these ideas have to take into account the example of geographical and social inequality of 19th century, which was reflected in education, as well. This inequality was due to the fact that communities were financing education.

The present article tries to relate the financial status of certain geographical areas with the percentage of boys' and girls' attendance to primary school. As sources, it uses the state's legislation as far as the financing of education is concerned, the financial status of communities, the inspectors' and ministers' essays and, finally, intellectuals' publications and articles of the press concerning education and problems of school attendance.

Εισαγωγικά

Η διεύρυνση των εκπαιδευτικών θεσμών αποτέλεσε ένα από τα χαρακτηριστικά των κοινωνιών του Δυτικού κόσμου κατά την περίοδο της νεωτερικότητας. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα θεσπίστηκε σε όλες τις χώρες δημόσια, δωρεάν και υποχρεωτική η πρωτοβάθμια εκπαίδευση, ενώ τον εικοστό αιώνα (κυρίως μετά το Β΄ παγκόσμιο πόλεμο) κατά τη λεγόμενη περίοδο του φορντισμού, του κεϋνσιανισμού και του

κράτους πρόνοιας, του κράτους ρυθμιστού των σχέσεων μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας η διεύρυνση επεκτάθηκε - με την κατάργηση των εξετάσεων στην ηλικία των 11 ή 12 χρονών - και στη δευτεροβάθμια (γενική ή τεχνική και επαγγελματική) εκπαίδευση και παρατηρήθηκε το φαινόμενο που ονομάστηκε εκπαιδευτική έκρηξη¹.

Η διευκόλυνση της πρόσβασης στην εκπαίδευση δεν εξασφάλιζε μόνο την κοινωνική συνοχή, τις ανάγκες της παραγωγής και μαζί τα κέρδη του κεφαλαίου, αλλά είχε και κοινωνικό χαρακτήρα, καθώς η μόρφωση και η επαγγελματική κατάρτιση έδιναν περισσότερες ευκαιρίες απασχόλησης και αξιοπρεπούς διαβίωσης.

Ωστόσο, οι μελέτες της κοινωνιολογίας της εκπαίδευσης έδειξαν ότι, και στην περίπτωση που το κράτος προσφέρει ενιαία εκπαίδευση, τα αποτελέσματά της είναι διαφοροποιημένα. Τα παιδιά των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων παρουσιάζουν κατά κανόνα πιο τακτική φοίτηση, καλύτερες επιδόσεις και μεγαλύτερη πρόσβαση στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες από τα παιδιά των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Το φαινόμενο αυτό δεν οφείλεται στις εγγενείς νοητικές ικανότητες των παιδιών, αλλά σε κοινωνικά προσδιορισμένους παράγοντες που έχουν σχέση με την οικογένεια, το μορφωτικό, κοινωνικό και οικονομικό της επίπεδο². Εφόσον, όμως, το εκπαιδευτικό σύστημα δεν κατορθώνει να μορφώσει ισότιμα τα παιδιά όλων των κοινωνικών στρωμάτων δεν είναι κοινωνικά δίκαιο. Το γεγονός αυτό αποτελεί πρόκληση που πρέπει να αντιμετωπιστεί από την εκπαιδευτική πολιτική.

Το εκπαιδευτικό σύστημα, προκειμένου να πετύχει ισότιμη μόρφωση για όλα τα παιδιά θα έπρεπε να προσφέρει εκείνο που χρειάζονται. Δηλαδή να προσφέρει πολύ περισσότερα στα παιδιά που προέρχονται από κατώτερα οικονομικά, κοινωνικά και μαζί πολιτιστικά περιβάλλοντα, ώστε να επιτευχθεί η ισότητα στα αποτελέσματα και όλα τα παιδιά να αποκτούν τέτοιο μορφωτικό επίπεδο, ώστε να θεωρούμε ότι ξεκινούν από την ίδια αφετηρία για τη ζωή ανεξάρτητα από το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο της οικογένειας³.

Τις τελευταίες, όμως, δεκαετίες άρχισαν να εμφανίζονται απόψεις περί του υπερβολικού κόστους του κοινωνικού κράτους που στερεί κεφάλαια από την παραγωγή και την ανάπτυξη. Παράλληλα άρχισε να τίθεται το ζήτημα του κόστους της εκπαίδευσης σε σχέση με την αποτελεσματικότητά της και να επιχειρείται η μεταφορά του κόστους στις τοπικές κοινότητες και έμμεσα ή άμεσα στις ίδιες τις οικογένειες.

Μια τέτοια εκπαιδευτική πολιτική, μαζί με τις ευέλικτες μορφές εργασίας, επέβαλαν και στην εκπαίδευση τη λογική της αγοράς, την ατομική επιλογή, τη χρήση εκπαιδευτικών κουπονιών, την ανταγωνιστικότητα και τη μετάβαση από την παιδοκεντρικότητα στην αποτελεσματικότητα των στόχων⁴, δημιούργησαν σχολεία διαφορετικών επιπέδων και ταχυτήτων και οι ανισότητες στην εκπαίδευση εντάθηκαν.

¹ Σημαντικό ρόλο στην εκπαιδευτική έκρηξη έπαιξε η οικονομική αξία που αποδόθηκε στην εκπαίδευση, σύμφωνα με τη θεωρία του «ανθρώπινου κεφαλαίου» του Θεόδωρου Σούλτς (Schultz, 1972, Φραγκουδάκη, 1985: 23-37).

² Για το ζήτημα των ανισοτήτων στην εκπαίδευση και την κοινωνική αναπαραγωγή (κοινωνικών τάξεων, σχέσεων παραγωγής και πολιτισμική αναπαραγωγή) μέσω των σχολικών μηχανισμών έχουν αναπτυχθεί θεωρίες όπως της αναπαραγωγής των σχέσεων παραγωγής (Bowles & Gintis, 1976), των γλωσσικών κωδίκων (Bernstein, 1991), του μορφωτικού κεφαλαίου (Bourdieu & Passeron 1993), της πολιτισμικής αντίστασης (Willis, 1977, Ράσης, 1988: 52-63) κ.α. Για μια σύνοψη των θεωριών αυτών (Φραγκουδάκη, 1985, Καντζάρα, 2008).

³ Οι εκπαιδευτικές ανισότητες επιχειρήθηκε να αναιρεθούν ως ένα βαθμό με την αντισταθμιστική εκπαίδευση, χωρίς ουσιαστική επιτυχία, εφόσον οι εκπαιδευτικές ανισότητες οφείλονται σε κοινωνικές ανισότητες και η κοινωνική δικαιοσύνη δεν μπορεί να επιτευχθεί αν δεν απαλειφθεί η κοινωνική και η οικονομική ανισότητα και αν το σχολείο δεν περιλάβει στα προγράμματά του πολιτιστικά στοιχεία και δεξιότητες όλων των κοινωνικών στρωμάτων.

Η τάση εισαγωγής στην εκπαίδευση των αρχών της αγοράς, της ατομικής επιλογής, της ανταγωνιστικότητας και της αποτελεσματικότητας εμφανίστηκαν και στη χώρα μας.⁵ Εκφράστηκε ως επίθεση απέναντι στην προσπάθεια ισότητας των αποτελεσμάτων, που θεωρείται ισοπέδωση και ως ανάγκη επιλογής των αρίστων (Κοντογιαννόπουλος, 1991: 59). Οι απόψεις αυτές συμπληρώθηκαν από θέσεις για την ανάγκη μετακύλισης του κόστους της εκπαίδευσης στις τοπικές κοινότητες, και, άμεσα ή έμμεσα, στους ίδιους τους γονείς (ως ιδιωτικοποίηση ή αποσυγκέντρωση της εκπαίδευσης)⁶, αντιμετωπίζοντας, όμως τις αντιδράσεις των εκπαιδευτικών, οι οποίοι διαφωνούν με τη μεταφορά των υπαλληλικών σχέσεων τους (προσλήψεις, μεταθέσεις, αποδοχές κλπ.) στην τοπική αυτοδιοίκηση⁷.

Επειδή το σύστημα αυτό, η ανάληψη, δηλαδή, του κόστους της εκπαίδευσης από τους δήμους και από τους ίδιους τους γονείς εφαρμόστηκε στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση στο παρελθόν πρέπει να αποτελέσει εμπειρία χρήσιμη για όποιες αποφάσεις λαμβάνονται ή πρόκειται να ληφθούν σε σχέση με την κοινωνική δικαιοσύνη στην εκπαίδευση.

Ο μαθητικός πληθυσμός το 19^ο αιώνα.

Το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα οργανώθηκε ανάμεσα στα έτη 1834 και 1837⁸. Ο «Νόμος περί δημοτικών σχολείων» του 1834 - που μας ενδιαφέρει εδώ - όριζε μακρόχρονη και υποχρεωτική τη φοίτηση των παιδιών (αγοριών και κοριτσιών) στο σχολείο με σκληρά για την εποχή μέτρα για τους γονείς που δεν θα έστελναν τα παιδιά τους στο σχολείο.

Σύμφωνα με το άρθρο 6 του νόμου: «Όλοι οι εις δήμον, έχοντα δημοτικόν σχολείον, ανήκοντες παίδες από του 5 συμπληρωμένου μέχρι του 12 συμπληρωμένου έτους της ηλικίας των, χρεωστούν να φοιτώσι εις το σχολείον.

Εις γονείς μη υποχρεούντας τα τοιαύτης ηλικίας τέκνα των να φοιτώσιν εις το σχολείον, επιβάλλεται δι' εκάστην ώραν απουσίας του παιδός από το σχολείον πρόστιμον όχι ολιγότερον των δέκα λεπτών, μη υπερβαίνων δε τας πενήκοντα δραχμάς. Δια τους εβδομάδας ή και μήνας λείψαντας παίδας από το σχολείον, επαυξάνεται η άνω ποινή δια της αναλόγως βραδυτέρας αυτών απολύσεως από το σχολείον»⁹.

Η μακρόχρονη φοίτηση δεν ίσχυσε (όπως το εύρος των θεωρητικών και πρακτικών μαθημάτων), καθώς εφαρμόστηκε η σύντομη αλληλοδιδασκτική μέθοδος

⁴ Πρόκειται για στροφή σε νεοφιλελεύθερες και νεοσυντηρητικές πολιτικές στην εκπαίδευση όχι μόνο στην Αμερική (Levin, H., 2001), αλλά και σε χώρες με παράδοση στο ενιαίο σχολείο και σε προοδευτικές παιδαγωγικές, όπως στη Σουηδία, όπου οι δήμοι ανέλαβαν την ευθύνη πρόσληψης και αμοιβών των εκπαιδευτικών, ενώ δημόσιο χρήμα παρέχεται στην ιδιωτική εκπαίδευση (Green A. et al, 1999: 94).

⁵ Σε παλιότερο πρόγραμμα της Νέας Δημοκρατίας προτείνονται λύσεις «για μια Παιδεία σύγχρονη και ανταγωνιστική [...] διαρκής και συνεχώς ανανεούμενη σύνδεσή της με την παραγωγική διαδικασία», ενώ το εκπαιδευτικό σύστημα πρέπει «να συνδεθεί με τις έννοιες ανταγωνισμός και παραγωγικότητα με βάση την προοπτική του 1992 και του 2000» (Νέα Δημοκρατία: 1989: 10, 13, 49).

⁶ Βλ. ΟΟΣΑ, *Επισκόπηση του Εκπαιδευτικού Συστήματος της Ελλάδας, Έκθεση εμπειρογνομώνων*, ΥΠΕΠΘ, Αθήνα 1995, σσ. 2,6, 12, 14, 46 52 κ.α.

⁷ ΔΟΕ, *Διδακταλικό Βήμα*, αρ. 1075, Απρ. - Μάιος 1995, αφιέρωμα: «Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση και αποκέντρωση εκπαιδευτικού συστήματος».

⁸ Η νομοθεσία για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση (Δημοτικά σχολεία) εκδόθηκε το 1834, για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση (Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια) το 1836 και για το Πανεπιστήμιο το 1837.

⁹ «Νόμος περί δημοτικών σχολείων», 6/18 Φεβρ. 1834, *ΦΕΚ*, αρ. 11, 3/15 Μαρτ. 1834.

διδασκαλίας (Τζήκας, 1999: 140-145), αλλά η διάταξη του νόμου για την υποχρεωτικότητα της φοίτησης παρέμεινε σε ισχύ και, επομένως, θα περίμενε κανείς όλα τα παιδιά να φοιτούν στο σχολείο. Αντίθετα, τα ελληνόπουλα δεν φοιτούσαν στο σχολείο το 19^ο αιώνα σε μεγάλα ποσοστά. Σύμφωνα με τον πίνακα που φτάνει μέχρι το 1874, όταν διαμορφώνονται αιτήματα και δράσεις συλλογικών φορέων και διανοουμένων και αρχίζουν να κατατίθενται νομοσχέδια για μεταρρύθμιση της εκπαίδευσης, μια μικρή μειοψηφία παιδιών σχολικής ηλικίας φοιτούσε στο σχολείο.

Δημοτικά Σχολεία και μαθητές-τριες 1835-1874¹⁰.

Έτος	Πληθυσμός	Δημ. Σχολεία	Μαθητές -τριες	% Μαθητών επί του πληθυσμού	% Μαθητών επί του πληθ. σχολ. ηλικίας
1835	-	107	-	-	-
1836	-	113	10.770	-	-
1837	680.381	151	14.996	2,20	-
1838	752.077	185	16.995	2,25	-
1840	850.246	252	22.000	2,50	-
1841	861.019	271	25.765	2,99	-
1842	853.005	285	27.565	3,23	-
1843	915.059	288	28.446	3.11	-
1844	930.295	281	26.160	2,80	-
1847	-	313	26.435	-	-
1848	986.731	327	29.210	2,96	-
1849	-	325	29.045	-	-
1852	-	386	39.723	-	-
1853	1.042.527	390	40.430	3,86	-
1854	-	377	30.366	-	-
1855	-	409	35.273	-	29
1856	1.062.629	450	41.597	3.91	-
1858	-	530	45.233	-	-
1860	1.096.810	656	44.929	4,01	30
1863	-	777	48.162	-	-
1865*	-	974	57.211	-	-
1867	1.348. 522	1.096	57.839	4,30	33
1868	-	1.101	59.300	-	-
1869	-	1.141	60.634	-	-
1874	1.437.026	1.197	79.454	5,52	40

Όσο κι αν τα στατιστικά του 19^{ου} αιώνα παρουσιάζουν προβλήματα, οι πιθανές ανακρίβειες δεν ανατρέπουν την πραγματικότητα που εμφανίζεται στον πίνακα.

Αν στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα έχουμε υπερκπαίδευση στις ανώτερες εκπαιδευτικές βαθμίδες (Τσουκαλάς, 1985^δ: 423-429) στη δημοτική εκπαίδευση φαίνεται ότι έχουμε υποεκπαίδευση, με δεδομένη τη νομοθετική θέσπιση της υποχρεωτικότητας, τον προσανατολισμό προς τη Δύση και την «προτυποποίησή» της

¹⁰ Για τις πηγές των πινάκων βλ. βιβλιογραφία: Πηγές για τη σύνταξη των Πινάκων.

* Από τη χρονολογία αυτή συμπεριλαμβάνονται και τα σχολεία της Επτανήσου

- από τα ελληνικά αστικά στρώματα - , όπως και τη συνεχή σύγκριση της χώρας με χώρες της Δύσης¹¹.

Γεωγραφική διασπορά του μαθητικού πληθυσμού.

α) Σε επίπεδο νομών.

Το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των παιδιών σχολικής ηλικίας δεν φοιτά στο σχολείο δεν αποτελεί από μόνο του κοινωνική αδικία, αν το φαινόμενο αυτό δεν έχει κοινωνικά χαρακτηριστικά. Αν δηλαδή παρατηρείται σε όλες τις περιοχές της χώρας και σε όλα τα κοινωνικά στρώματα. Η αδικία στην εκπαίδευση μπορεί να φανεί αν δούμε πώς διανέμεται ο μαθητικός πληθυσμός σε διαφορετικές περιοχές της χώρας ή σε διαφορετικά κοινωνικά στρώματα.

Η ανάλυση που ακολουθεί βασίζεται στη γεωγραφική κατανομή του γενικού και του μαθητικού (της δημοτικής εκπαίδευσης) πληθυσμού, εφόσον, δεν μπορούμε να έχουμε άλλα στοιχεία για την περίοδο αυτή. Η γεωγραφική διάσταση (απόσταση από τα διοικητικά και τα αστικά κέντρα, διαμόρφωση του εδάφους και οικονομικές δραστηριότητες κάθε περιοχής) αποκτούν όλο και πιο έντονα κοινωνικά χαρακτηριστικά, όσο απομακρυνόμαστε προς το παρελθόν, χωρίς να έχει εκλείψει απόλυτα αυτή η διάσταση ούτε και σήμερα (Ηλιού, 1984: 13-41).

Τα στοιχεία του μαθητικού πληθυσμού είναι του έτους 1867, έτους που τοποθετείται προς το τέλος της περιόδου 1834-1874, δίνοντας, δηλαδή, χρόνο από τη θεσμοθέτηση του συστήματος να οργανωθούν και να λειτουργήσουν τα σχολεία. Επιπλέον, έχουν μεσολαβήσει τα επαναστατικά γεγονότα και η πολιτειακή μεταβολή του 1862, έχει ψηφιστεί το νέο σύνταγμα και έχει επιτευχθεί η ενσωμάτωση των Επτανήσων και, επομένως, θεωρούμε ότι έχουν παγιωθεί ορισμένα χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα.

Το 1867 ο συνολικός αριθμός των δημοτικών σχολείων που λειτουργούν στη χώρα είναι 1.100 και ο συνολικός μαθητικός πληθυσμός 57.839 μαθητές και μαθήτριες.

Μια συγκριτική παρουσίαση του αριθμού των κατοίκων και του αριθμού των μαθητών και των μαθητριών σε επίπεδο νομών μας δίνει την παρακάτω εικόνα:

Ο μαθητικός πληθυσμός σε σχέση με το γενικό πληθυσμό κατά νομούς το 1867¹².

Νομός	Κάτοικοι	%	Αρ. σχολ.	%	Αρ. μαθητ -τριών	%
Αττικ.- Βοιωτ.	116.024	8,6	137	12,5	7.817	13,5
Ευβοίας	72.368	5,4	49	4,5	3.211	5,6
Φθιώτ.- Φωκ.	102.291	7,6	95	8,6	4.545	7,9
Αιτωλ. - Ακαρν.	109.392	8,1	73	6,5	3.548	6,1
Αχαΐας- Ήλιδ.	138.249	10,3	122	11,1	6.242	10,8
Μεσσηνίας	117.181	8,7	77	7,0	4.878	8,4
Αρκαδίας	113.719	8,4	98	8,9	5.802	10,0
Λακωνίας	111.036	8,2	104	9,5	4.913	8,5

¹¹ Το 1854 ο Δ. Στρούμπος διαπιστώνει με απογοήτευση ότι ενώ «Εις την εν Ελβετία πολιτείαν του Vaud υπάρχουν 639 σχολεία επί 160 χιλιάδων κατοίκων, φοιτώσι δ' εις ταύτα 29.000 παίδων, τουτέστιν 181 μαθηταί ανά 1000 κάτοικοι. . . Εν Γαλλία κατά το έτος 1841 ανελογίζοντο 84 μαθηταί προς 1000 κατοίκους, παρ' ημίν ευρίσκομεν. . . κατά το έτος 1853 ότι ανά 1000 κατοίκους υπάρχουν μόνο 34 περίπου μαθηταί» (Στρούμπος, 1854: 20).

¹² Η στατιστική του γενικού πληθυσμού της χώρας βασίζεται στην απογραφή του 1861 και για τα Επτάνησα του 1865, ενώ του μαθητικού πληθυσμού του 1867. Η μικρή χρονική απόκλιση ανάμεσα στα δύο δεδομένα δεν αλλάζει σημαντικά τα αποτελέσματα, για μια περίοδο μάλιστα και σε μια κοινωνία που οι εξελίξεις ακολουθούν, ακόμη, πολύ αργό ρυθμό.

Αργολ.-Κοριν.	112.910	8,4	86	7,8	4.362	7,5
Κυκλάδων	118.130	8,7	114	10,4	7.226	12,5
Κερκύρας	99.533	7,4	79	7,2	2.606	4,5
Κεφαλληνίας	92.929	6,9	55	5,0	2.069	3,6
Ζακύνθου	44.760	3,3	11	1,0	620	1,1
Σύνολο	1.348. 522	100,0	1100	100,0	57.839	100,0

Αν το μαθητικό δυναμικό διανέμονταν ισότιμα στη χώρα, θα έπρεπε σε κάθε νομό να υπάρχει μαθητικό δυναμικό ποσοστιαία ανάλογο με το ποσοστό του πληθυσμού του νομού ως μέρος του πληθυσμού της χώρας. Βλέπουμε, όμως, ότι ορισμένοι νομοί έχουν μαθητικό δυναμικό μεγαλύτερο από το αντίστοιχο ποσοστό πληθυσμού τους και ορισμένοι μικρότερο.

Μολονότι οι διαφορές δεν είναι πάρα πολύ μεγάλες, παρατηρούμε ότι οι νομοί Αττικοβοιωτίας και Κυκλάδων διαθέτουν περισσότερο μαθητικό δυναμικό, ορισμένοι νομοί κινούνται κοντά στην αντιστοιχία με τον πληθυσμό τους, ενώ υπάρχουν και νομοί, όπως της Αιτωλοακαρνανίας και της Επτανήσου, που έχουν μικρότερο ποσοστό μαθητών και μαθητριών. Επομένως, οι μαθητές δεν διανέμονται στους νομούς ανάλογα με το γενικό πληθυσμό τους.

β) Σε επίπεδο επαρχιών.

Κάθε νομός, βέβαια, έχει μια πρωτεύουσα, που αποτελεί διοικητικό, εμπορικό και βιοτεχνικό κέντρο, υπάρχει κυκλοφορία χρήματος και, επομένως, υπάρχει ένας βαθμός εκκρηματισμού της οικονομίας και ένας βαθμός αστικοποίησης.

Αν προχωρήσουμε σε μια άλλη ανάλυση στο εσωτερικό του κάθε νομού, δηλαδή στο επίπεδο των επαρχιών¹³, θα αναδυθούν πολύ μεγαλύτερες διαφοροποιήσεις. Έτσι ο μαθητικός πληθυσμός σε σχέση με το γενικό πληθυσμό στις επαρχίες ορισμένων νομών διαμορφώνεται ως εξής:

Δημοτικά σχολεία και μαθητικός πληθυσμός σε σχέση με το γενικό πληθυσμό, στα πλαίσια ορισμένων νομών (έτος 1867).

Επαρχία	Πληθυσμός	%	Αρ. Σχολείων	%	Αρ. μαθητών-τριών	%
Νομός Αττικής και Βοιωτίας						
Αττικής	63.726	54,9	88	64,2	5.402	69,1
Λιβαδείας	16.005	13,8	16	11,7	777	10,0
Μεγαρίδος	18.558	16,0	13	9,5	922	11,8
Θηβών	17.735	15,3	20	14,6	716	9,1
Σύνολο	116.024	100,0	137	100,0	7.817	100,0
Νομός Κυκλάδων						
Σύρου	23.078	19,5	32	28,1	2.304	31,9
Κέας	13.636	11,5	6	5,3	552	7,6
Άνδρου	18.376	15,6	16	14,0	847	11,7
Τήνου	10.718	9,1	15	13,2	870	12,0
Νάξου	19.473	16,5	15	13,1	720	10,0
Θήρας	21.777	18,4	20	17,5	1.073	14,9
Μήλου	11.072	9,4	10	8,8	860	11,9
Σύνολο	118.130	100,0	114	100,0	7.226	100,0

¹³ Για την ανάλυση στο επίπεδο των δήμων, που θα μας έδειχνε ακόμη καθαρότερα τις διαφοροποιήσεις στη φοίτηση των παιδιών διαφορετικών περιοχών με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά, δεν υπάρχουν στοιχεία για περιόδους που να διαθέτουμε πλήρη στατιστικά του γενικού και του μαθητικού πληθυσμού.

Νομός Αχαΐας και Ήλιδος						
Πατρών	41.489	30,0	41	33,6	2.220	35,6
Αιγιαλείας	12.054	8,7	13	10,7	864	13,8
Καλαβρύτων	38.566	27,9	33	27,0	1.588	25,4
Ηλείας	46.140	33,4	35	28,7	1.570	25,2
Σύνολο	138.249	100,0	122	100,0	6.242	100,0
Νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας						
Μεσολογγίου	18.134	16,6	13	17,8	1024	28,9
Τριχωνίας	13.158	12,0	11	13,7	565	16,0
Βονίτσης και Ξηρομέρου	18.319	16,7	13	17,8	496	14,0
Ευρυτανίας	26.493	24,2	17	23,3	722	20,3
Ναυπακτίας	20.743	19,0	14	19,2	484	13,6
Βάλτου	12.545	11,5	6	8,2	257	7,2
Σύνολο	109.392	100,0	74	100,0	3 5 48	100,0

Βλέπουμε, δηλαδή, ότι στο πλαίσιο του κάθε νομού υπάρχουν σημαντικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στις επαρχίες. Υπάρχουν οι επαρχίες που περιλαμβάνουν την πρωτεύουσα του νομού, έχουν διοίκηση, πολιτικές, στρατιωτικές και εκκλησιαστικές αρχές, υπηρεσίες και υπαλληλία, εμπορική κίνηση και εργαστήρια. Εδώ η φοίτηση των μαθητών είναι πολύ υψηλότερη από ό,τι θα αντιστοιχούσε ποσοστιαία αν το μαθητικό δυναμικό του νομού διανεμόταν ισότιμα ανάμεσα στις επαρχίες. Απεναντίας στις απομονωμένες, αγροτικές και - κατά τεκμήριο - φτωχές επαρχίες το ποσοστό των μαθητών που φοιτούν στο σχολείο είναι πολύ μικρότερο από όσο θα αντιστοιχούσε με διαφορετική (ισότιμη) κατανομή του μαθητικού πληθυσμού.

Το φαινόμενο γίνεται πιο κατανοητό αν συγκρίνουμε τον αριθμό των σχολείων και το μαθητικό πληθυσμό ανάμεσα σε ορισμένες ανεξάρτητες μεταξύ τους επαρχίες της χώρας σε σχέση με τον πληθυσμό τους ως ποσοστό της χώρας:

Σύγκριση μαθητικού πληθυσμού διαφορετικών επαρχιών της χώρας σε σχέση με το γενικό πληθυσμό τους (έτος 1867).

Επαρχίες	Πληθυσμός	% χώρας	Σχολεία	% χώρας	Μαθητές - τριες	% χώρας
Αττικής	63.726	4,7	88	8,0	5.402	9,0
Σύρου	23.078	1,7	32	2,9	2.304	4,0
Πατρών	41.489	3,0	41	3,7	2.220	3,8
Μεσολογγίου	18.134	1,3	13	1,2	1.024	1,8
Φθιώτιδας	39.557	2,9	35	3,2	1.529	2,6
Ναυπακτίας	20.743	1,5	14	1,3	484	0,8
Βάλτου	12.545	0,9	6	0,5	257	0,4

Παρατηρούμε ότι ορισμένες επαρχίες παρουσιάζουν υπερκπαίδευση σε σχέση με τον αριθμό σχολείων και μαθητών μαθητριών που θα τους αντιστοιχούσε με μια κανονική κατανομή σε όλες τις επαρχίες της χώρας, ορισμένες κινούνται κοντά στο ποσοστό που τους αντιστοιχεί και ορισμένες παρουσιάζουν υποεκπαίδευση.

Τα κοινωνικά και γεωγραφικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν κάθε κατηγορία επαρχιών είναι η εμπορική ανάπτυξη, η έδρα του νομού και η αγροτική και ορεινή φύση της επαρχίας.

Το ίδιο φαινόμενο μπορούμε να παρατηρήσουμε και με έναν άλλο τρόπο, Αν, δηλαδή, δούμε το μαθητικό πληθυσμό ως ποσοστό του γενικού πληθυσμού της χώρας και αντίστοιχα ως ποσοστό του πληθυσμού σε κάθε επαρχία.

Το 1867, χρονολογία που εξετάζουμε, ο μαθητικός πληθυσμός του δημοτικού σχολείου ανέρχεται στο 4,3% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, αλλά στις επαρχίες το ποσοστό αυτό διαφοροποιείται προς τα πάνω ή προς τα κάτω:

Ποσοστό μαθητών και μαθητριών επί του πληθυσμού της χώρας και ορισμένων επαρχιών (έτος 1867).

Γεωγραφική περιοχή	Πληθυσμός	Μαθητές- τριες	% επί του πληθυσμού
Σύνολο πληθυσμού	1.348.522	57.839	4,3
Αττικής	63.726	5.402	8,5
Σύρου	23.078	2.304	10,0
Πατρών	41.489	2.220	5,4
Μεσολογγίου	18.134	1.024	5,6
Φθιώτιδας	39.557	1.529	3,9
Ναυπακτίας	20.743	484	2,3
Βάλτου	12.545	257	2,0

Παρατηρούμε, λοιπόν, μια γεωγραφική ανισότητα στην υποχρεωτική εκπαίδευση, η οποία, βέβαια, έχει κοινωνικά χαρακτηριστικά. Οι περιοχές με τη λιγότερη εκπαίδευση είναι οι πιο φτωχές, απομονωμένες, με τη μικρότερη οικονομική ανάπτυξη.

γ) Η διασπορά ανάμεσα στα φύλα.

Η γεωγραφική (και κοινωνική) ανισότητα που παρατηρήσαμε παραπάνω λαμβάνει δραματικές διαστάσεις αν εξετάσουμε τη σχέση ανάμεσα στη φοίτηση αγοριών και κοριτσιών

Κατ' αρχήν, τόσο τα σχολεία των κοριτσιών, όσο και ο αριθμός των μαθητριών όλης της χώρας αποτελούν μειοψηφία σε σχέση με τα σχολεία των αγοριών και τον αριθμό των μαθητών το 19^ο αιώνα παρά τη σταδιακή ποσοστιαία βελτίωση.

Δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων

Έτος	Σχ. Αρρένων	%	Σχ. Θηλέων	%	Σύνολο
1836	103	91,1	10	8,9	113
1838	168	90,8	17	9,2	185
1844	247	87,9	34	12,1	281
1848	292	89,3	35	10,7	327
1849	288	88,6	37	11,4	325
1867	907	82,5	193	17,5	1.100
1869	942	82,6	199	17,4	1.141

Αριθ. μαθητών και μαθητριών στα δημοτικά σχολεία

Έτος	Αριθ. Μαθητών	%	Αριθ. Μαθ/τριών	%	Σύνολο
1848	25.752	88,2	3.458	11,8	29.210
1849	25.469	87,7	3.576	12,3	29.045
1867	46.773	80,9	11.066	19,1	57.839
1869	49.653	81,9	10.981	18,1	60.634

Τα σχολεία των κοριτσιών αποτελούν το 1836 το 8,9 % του συνόλου των σχολείων και φτάνουν στο 1869 μόνο στο 17,2%. Ανάλογα το ποσοστό των μαθητριών από 11,8% το 1848 φτάνει στο 18,1% το 1869.

Αν οι - λίγες έτσι κι αλλιώς - μαθήτριες φοιτούσαν διεσπαρμένες στη χώρα ανάλογα με τον πληθυσμό κάθε περιοχής θα έπρεπε το ποσοστό του πληθυσμού να ταυτίζεται με το ποσοστό των μαθητριών ως μέρος των μαθητριών της χώρας. Ο

παρακάτω πίνακας, όμως, μας δείχνει ότι υπάρχει ακόμη μεγαλύτερη συγκέντρωση μαθητριών (από εκείνη του συνολικού μαθητικού πληθυσμού) σε ορισμένες επαρχίες:

Σχολεία θηλέων και μαθήτριες σε ορισμένες επαρχίες σε σχέση με τον πληθυσμό τους (έτος 1867).

Επαρχίες	Πληθυσμός	% της χώρας	Σχολεία θηλέων	% της χώρας	Αρ. μαθητριών	% της χώρας
Επικράτεια	1.348.522	100	193	100	11.066	100
Αττικής	63.726	4,7	42	21,8	2.400	21,7
Σύρου	23.078	1,7	20	10,4	1.158	10,5
Πατρών	41.489	3,0	6	3,1	514	4,7
Μεσολογγίου	18.134	1,3	2	1,0	177	1,6
Φθιώτιδας	39.557	2,9	4	2,1	264	2,4
Ναυπακτίας	20.743	1,5	1	0,5	53	0,5
Οιτύλου	25.755	1,9	1	0,5	45	0,4
Βάλτου	12.545	0,9	1	0,5	25	0,2

Σύμφωνα με τον πίνακα το 4,7 % του πληθυσμού της χώρας διαθέτει το 21,8 % των σχολείων θηλέων και το 21,7 % των μαθητριών της χώρας (Επαρχία Αττικής). Το 1,7% του πληθυσμού της χώρας διαθέτει το 10,4 % των σχολείων και το 10,5 των μαθητριών της χώρας (Επαρχία Σύρου). Στην άλλη άκρη το 1,5% του πληθυσμού της χώρας διαθέτει μόνο το 0,5% των σχολείων και το 0,5% των μαθητριών της χώρας (Επαρχία Ναυπακτίας) ή το 0,9% του πληθυσμού διαθέτει το 0,5% των σχολείων και το 0,2% των μαθητριών της χώρας (Επαρχία Βάλτου). Υπάρχουν δηλαδή επαρχίες (Βάλτου, Οιτύλου) με σχεδόν πέντε φορές μικρότερο ποσοστό μαθητριών από όσο έπρεπε να έχουν με μια κανονική κατανομή.

Το γεγονός ότι η φοίτηση των κοριτσιών έχει κοινωνικά χαρακτηριστικά μπορεί να φανεί και από άλλη σύγκριση:

Επαρχίες με μεγάλες διαφορές ανάμεσα στον αριθμό σχολείων αρρένων και θηλέων και τον αριθμό μαθητών και μαθητριών (έτος 1867).

Γεωγ. περιοχή	Σχ. Αρ.	%	Σχ. Κορ	%	Μαθητές	%	Μαθήτριες	%
Επικράτεια	907	82,5	193	17,5	46.773	80,9	11.066	19,1
Αττικής	46	52,3	42	47,7	3.002	55,6	2.400	44,4
Σύρου	12	37,5	20	62,5	1.146	49,7	1.158	50,3
Πατρών	35	85,4	6	14,6	1.706	76,8	514	23,2
Μεσολογγ.	11	84,6	2	15,4	847	82,7	177	17,3
Φθιώτιδας	31	88,6	4	11,4	1.265	82,7	264	17,3
Οιτύλου	21	95,5	1	4,5	1.012	95,7	45	4,3
Ναυπακτίας	13	92,9	1	7,1	431	89,0	53	11,0
Βάλτου	5	83,3	1	16,1	232	90,3	25	9,7

Υπάρχουν δηλαδή περιοχές της χώρας (αστικοποιημένες) στις οποίες ο αριθμός των σχολείων θηλέων¹⁴ και ο αριθμός των μαθητριών ανταγωνίζεται, φτάνει και ξεπερνά τον αριθμό των σχολείων αρρένων και τον αριθμό των μαθητών. Αντίθετα υπάρχουν περιοχές στις οποίες τόσο ο αριθμός των σχολείων θηλέων όσο και ο αριθμός των μαθητριών κινούνται σε πολύ χαμηλότερα από τον εθνικό μέσο όρο επίπεδα.

¹⁴ Πρόκειται για ολιγοπληθή ιδιωτικά σχολεία θηλέων για τις γόνους της εμπορευματικής, κυρίως, αστικής τάξης.

Η γενική διαπίστωση, λοιπόν, είναι ότι υπάρχει μια γεωγραφική ανισότητα στη φοίτηση των παιδιών στο σχολείο, η οποία γίνεται ακόμη μεγαλύτερη στη φοίτηση των κοριτσιών.

Η ερμηνεία του φαινομένου.

Που οφείλεται, όμως, το φαινόμενο της γεωγραφικής ανισότητας στην εκπαίδευση;

Κατ' αρχήν σε καμιά περίπτωση δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο αριθμός των παιδιών σχολικής ηλικίας στις απομακρυσμένες και φτωχές αγροτικές επαρχίες είναι μικρότερος από αυτόν των αστικών κέντρων ή των κεντρικών επαρχιών. Μάλλον μπορούμε βέβαια να υποστηρίξουμε ότι συμβαίνει το αντίθετο χωρίς, βέβαια, να υπάρχουν στατιστικά στοιχεία.

Δεν πρέπει, επίσης, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι η ανάγκη για παιδική εργασία στις αγροτικές περιοχές - με την αυτοκαταναλωτική οικονομία - είναι μεγαλύτερη, πράγμα που αποτελεί ένα λόγο για να μη φοιτούν τα παιδιά στο σχολείο. Μαζί με αυτό η απαξίωση των γραμμάτων (ιδιαίτερα για τα κορίτσια) είναι μεγαλύτερη στους πληθυσμούς αυτούς από ότι στους πληθυσμούς των περιοχών στις οποίες υπάρχει κάποια αστική συγκέντρωση, διοίκηση, υπαλληλικός κόσμος, εμπόριο και τεχνικά επαγγέλματα. Τα φαινόμενα αυτά, βέβαια, έχουν κοινωνικό χαρακτήρα.

Είναι, όμως, μόνο αυτές οι αιτίες;

Ο νόμος «Περί σχηματισμού και διαιρέσεως των Δήμων» και ο νόμος «Περί δημοτικών σχολείων» ανέθεταν τις δαπάνες για την ανέγερση, τον εξοπλισμό, τη συντήρηση των σχολείων και τη μισθοδοσία των δασκάλων στους δήμους¹⁵. Ουσιαστικά ανέθεταν τα βάρη της εκπαίδευσης στους ίδιους τους γονείς είτε έμμεσα μέσω της φορολογίας που υπέβαλαν οι δήμοι στους κατοίκους είτε άμεσα μέσω των διδασκτρών που πλήρωναν για το δάσκαλο¹⁶. Το κράτος επιφύλασσε στον εαυτό του το δικαίωμα να βοηθά τους φτωχούς δήμους¹⁷.

Στην οικονομική κατάσταση που βρίσκονταν πολλοί από τους δήμους ήταν αδύνατο να ανταποκριθούν στα έξοδα ίδρυσης και συντήρησης δημοτικών σχολείων και μισθοδοσίας των δασκάλων. Η ίδρυση του εκκλησιαστικού ταμείου το 1834,¹⁸ η παραχώρηση σε κάθε δήμο 15 στρεμμάτων γης για τα σχολεία το 1835¹⁹ και των κτιρίων των διαλυθέντων μοναστηρίων - για τα οποία δεν υπήρχε ενδιαφέρον για

15 Β. Δ. 27 Δεκ. 1833/ 8 Ιαν. 1834, «Περί του σχηματισμού και της διαιρέσεως των Δήμων», *ΦΕΚ*, αρ. 3, 10/22 Ιαν. 1834, άρθρ. 18, 34 και «Νόμος περί δημοτικών σχολείων», *όπ. π.* άρθρ. 4, 5.

16 Για τα διδάκτρα και τον τρόπο είσπραξής τους βλ. «Νόμος περί δημοτικών σχολείων» *όπ. π.*, άρθρ. 24-27.

17 Κατά το νόμο: «*Η Κυβέρνησις επιφυλάττει εις τον εαυτόν της το δικαίωμα της εκ του γενικού εκκλησιαστικού ταμείου συστάσεως και διατηρήσεως και άλλων σχολείων δημοτικών εις όσους δήμους είναι αναγκαίον, ή εις τοιούτους, όσοι δια πτωχείαν δεν δύνανται να συστήσωσιν και διατηρήσωσιν ιδιαίτερον δημοτικόν σχολείον. . . Η Κυβέρνησις δύναται να δίδη από το ρηθέν ταμείον και βοηθείας εις οποιονδήποτε δήμον*», «Νόμος περί δημοτικών σχολείων», *όπ. π.*, άρθρ. 59.

18 Β.Δ. 1/13 Δεκ. 1834, «Περί σχηματισμού του Εκκλησιαστικού Ταμείου, και οδηγία της υπηρεσίας αυτού», *ΦΕΚ*, αρ. 41, 21 Δεκ. 1834/ 2 Ιαν. 1835.

19 Νόμος «Περί προικοδοτήσεως των ελληνικών οικογενειών», 26 Μαΐου 1835, *ΦΕΚ* αρ.2, 19 Ιουνίου 1835, αρθρ. 27, νόμος που υλοποιήθηκε με πολύ αργούς ρυθμούς.

χρήση από ιδιώτες - για στέγαση σχολείων το 1836,²⁰ δε συμπλήρωνε την ανυπαρξία δημοτικών πόρων και δεν άλλαζε ουσιαστικά την κατάσταση.

Από πολύ νωρίς διαπιστώθηκε, από την ίδια την κυβέρνηση²¹, ότι πολλοί δήμοι είτε δεν ίδρυσαν δημοτικά σχολεία είτε δεν πλήρωναν είτε καθυστέρουσαν την πληρωμή των δασκάλων και τα παιδιά δε φοιτούσαν στο σχολείο, διαπιστώσεις που επαναλαμβάνονταν σε υπουργικές εγκυκλίους²² και πιστοποιούνταν σε μελέτες και άρθρα, είκοσι χρόνια αργότερα (Στρούμπος, 1854: 20, Ραγκαβής, 1855: 84), αλλά και καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα.

Έπειτα από παραινέσεις του επιθεωρητή των σχολείων²³, το κράτος άρχισε να πληρώνει μέρος ή ολόκληρους τους μισθούς των δασκάλων μερικών θεωρούμενων πολύ φτωχών δήμων, ενώ παράλληλα παραχώρησε ένα μέρος του φόρου των επιτηδευμάτων στους δήμους για λογαριασμό των εξόδων της δημοτικής εκπαίδευσης.²⁴ Αλλά η κατάσταση πάλι δεν άλλαξε. Τα ποσά πρέπει να ήταν μηδαμικά και για τους μικρούς αγροτοποιομενικούς δήμους μάλλον ανύπαρκτα²⁵.

Το πρόβλημα των δαπανών της δημοτικής εκπαίδευσης απασχόλησε και την Εθνική Συνέλευση, το 1843, χωρίς να υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στους αντιπροσώπους. Τα επιχειρήματα ότι οι πολίτες προσφέρουν στο κράτος και άρα αυτό πρέπει να έχει την ευθύνη της μόρφωσής τους συγκρούονταν με τα επιχειρήματα περί ελευθερίας της εκπαίδευσης που απαιτεί τη διαχείρισή της από τους δήμους και τους γονείς²⁶.

Το ουσιαστικό πρόβλημα, που καθόρισε την απόφαση ήταν η στενότητα των οικονομικών του κράτους κι όχι η διάθεση αποκέντρωσης, γιατί το εκπαιδευτικό σύστημα ήταν έτσι κι αλλιώς αυστηρά συγκεντρωτικό και ελεγχόμενο από το κράτος.

20 Τα κτίρια που παραχωρούνταν ως προικοδότηση των δήμων ήταν αυτά που δεν νοικιάζονταν, ούτε αγοράζονταν, η δε επισκευή τους θα επιβάρυνε τους δήμους. Β. Δ. «Περί της χρήσεως των κτιρίων των διαλυθέντων μοναστηρίων», 12/24 Ιουνίου 1836.

21 «Μόλα ταύτα βλέπει παρ ελπίδα και με άκραν δυσαρέσκεια ότι πολλοί εκ των δημοτών των διαφόρων χωρίων και πόλεων δείχνουσι παντελή αδιαφορίαν και αμέλειαν προς τας επιδιδυμενομένας ταύτας βοηθείας δια την εκπαίδευσιν των τέκνων των. Οι μιν δεν πέμπουσι τα παιδιά των εις τα σχολεία, άλλοι δε στέλλουσιν αυτά εκ διαλειμμάτων και ατάκτως...» Εγκ. Γραμμ. Εκκλ. κ.λ.π. αριθ. 3186/ 20 Νοεμ. 1835.

22 Ο Υπουργός των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Χ. Χριστόπουλος αναγκάζεται, έπειτα από τις αρνητικές διαπιστώσεις για την κατάσταση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, να υπομνήσει συχνά την ανάγκη εφαρμογής του άρθρου για την υποχρεωτική φοίτηση των μαθητών. Βλ. Εγκ. αρ. 6505/ 1Νοεμ. 1856 «περί του τρόπου και του χρόνου της των δημοδιδασκάλων μεταθέσεως» και αρ. 7331/ 8Δεκ. 1856 «Περί εφαρμογής του άρθρου 6 του περί δημοτικών σχολείων νόμου».

23 «Περί της Δημοτ. Εκπαιδεύσεως» Έκθεση, Ι.Π.Κοκκώνη, 3 Φεβρ. 1837, Τζήκας, Χ., *όπ. π.*, Παράρτημα.

24 Νόμος 4ης/16ης Νοεμ. 1837, «Περί του φόρου των επιτηδευμάτων», *ΦΕΚ*, αρ. 38, 29 Νοεμ. 1837.

25 Ενώ τα έξοδα της είσπραξης και της καταδίωξης των καθυστερούντων βάρυναν το δήμο, αυτός έπαιρνε το 20% μόνο των εσόδων και από αυτό το 10% έπρεπε να ξοδεύεται αποκλειστικά για τα σχολεία του δήμου. Από το φόρο αυτό απαλλάσσονταν οι γεωργοί, οι ποιμένες, οι υπάλληλοι, οι δάσκαλοι των γραμμάτων και των επιστημών, οι συγγραφείς και οι καλλιτέχνες, οι εφημεριδογράφοι οι αχθοφόροι, οι υδροφόροι, οι επιδιορθωτές υποδημάτων και τα ελληνικά εμπορικά πλοία, με τους ιδιοκτήτες και τους ναυτικούς, *όπ. π.* άρθρ. 3, 21. Όπως είναι φανερό τόσο στους αγροτικούς όσο και στους νησιωτικούς δήμους ελάχιστοι έμεναν για φορολογία.

26 *Πρακτικά της εν Αθήναις της τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως* (ΑΩΜΔ'), Συνεδρίαση ΛΗ', 22 Ιαν. 1844, (Αθήνα: Βασιλικό Τυπογραφείο), σσ. 260-264.

Τελικά από τις δύο προτάσεις που τέθηκαν σε ψηφοφορία ψηφίστηκε εκείνη, που έγινε το άρθρο 11 του Συντάγματος: «*Η ανωτέρα εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη του Κράτους εις δε την δημοτικήν συντρέχει και το Κράτος κατά το μέτρον της ανάγκης των δήμων. Έκαστος έχει το δικαίωμα να συσταίη εκπαιδευτικά καταστήματα, συμμορφούμενος με τους Νόμους του Κράτους*»²⁷. Η πρόταση για την ανάληψη των δαπανών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης από το κράτος καταψηφίστηκε με 102 ψήφους κατά και 45 υπέρ.

Για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση δεν άλλαξε τίποτε ουσιαστικό, εφόσον το σχετικό άρθρο του συντάγματος δεν περιείχε για την οικονομική αρωγή του κράτους παρά την πρόβλεψη του νόμου του 1834 με άλλη διατύπωση. Η ίδρυση και η συντήρηση των δημοτικών σχολείων και η μισθοδοσία των δασκάλων εξαρτήθηκαν ουσιαστικά από τις δυνατότητες των δημοτικών ταμείων και το ενδιαφέρον των δημάρχων, αφού το κράτος ούτε επαρκή ποσά, ούτε τακτικά, χορηγούσε στους ενδεείς δήμους.

Στα μέσα του αιώνα πολλοί δήμοι παρέμεναν ακόμη χωρίς ούτε ένα δημοτικό σχολείο, όπως βλέπουμε στον παρακάτω πίνακα:

Έτος	Αριθμός Δήμων	Δήμοι Χωρίς Σχολείο
1844	271	89
1847	271	71
1848	271	68
1849	271	72
1850	273	68
1853	275	59

Δηλαδή στα μέσα του αιώνα (είκοσι χρόνια μετά τη θεσμοθέτηση τους συστήματος) το ¼ περίπου των δήμων δεν διαθέτει σχολείο. Υπήρχαν μάλιστα και περιπτώσεις που τα σχολεία έκλειναν. Πρόκειται για περιπτώσεις σιτοδείας, όπως στα έτη 1843 -1844 και 1848-1849, ενώ το 1855 δηλώνεται στη Βουλή ότι «*τριάκοντα περίπου δημοτικά σχολεία εκλείσθησαν*» (Βουλή των Ελλήνων, 1855: 495).

Στη φοίτηση μάλιστα των κοριτσιών έβαλε προσκόμματα η ίδια η πολιτεία με την απόφασή της το 1852 να απαγορεύσει τη συμφοίτηση αγοριών και κοριτσιών²⁸. Όπως είναι φυσικό δήμοι που δυσκολεύονταν να ιδρύσουν και να συντηρήσουν δημοτικό σχολείο αρρένων ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο να ιδρύσουν σχολείο θηλέων.

Οι διαστάσεις του προβλήματος δεν ήταν στην πολιτεία άγνωστες. Από επίσημα όργανά της πιστοποιείται η καθυστέρηση της καταβολής των δασκαλικών μισθών, η εξάρτησή τους από τη συγκυριακή ευφορία της γης και η παραμονή στην εργασία τους για τη γλίσχηρη βοήθεια του δημοσίου. Ο Υπουργός των Εκκλ. και της Δημ. Εκπαίδευσεως Γ. Γλαράκης, το Φεβρουάριο του 1848, εισηγούμενος την έγκριση του προϋπολογισθέντος κονδυλίου για βοήθεια στη μισθοδοσία των δασκάλων, έγραφε: «*δημοτικοί φόροι διά το 1847 δεν εισεπράχθησαν εισέτι και εάν εισπραχθώσιν εφέτος θέλουν αφήσει μέγα έλλειμμα. πρώτον διότι πολλοί μη εισπραττόμενοι εν καιρώ χάνονται, και δεύτερον ότι συνέβη μεγάλη αφορία εις τους δημητριακούς καρπούς, εξ' ων πορίζεται και η κυριωτέρα πρόσοδος των αγροτικών δήμων (...) εις πολλούς*

²⁷ Η μη ψηφισθείσα πρόταση είχε την εξής διατύπωση: «*B' - Η δημοτική εκπαίδευσις θέλει ενεργείται δαπάνη του δημοσίου, έως ότου προικοδοτηθώσιν οι δήμοι κατά τον νόμον, ή παραχωρηθεί εις αυτούς η δημοτική περιουσία. Η δε ανωτέρα εκπαίδευσις ενεργείται δαπάνη της Κυβερνήσεως. Η εις τα χωρία διδασκαλία συγχωρείται να ενεργήται υπό των ιερέων εκάστου χωρίου. Έκαστος πολίτης έχει το δικαίωμα να συσταίη εκαιδευτικά καταστήματα συμμορφούμενος με τους νόμους του Κράτους*», Συνεδρίαση ΛΗ', όπ. π., σ. 263.

²⁸ Εγκύκλιος αρ. 4077 Υπ. Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, 10 Σεπτ.1852 «*Περί αποχωρήσεως των αρρένων από τα κοράσια εις τα δημοτικά σχολεία*».

δημοδιδασκάλους μένουσι καθυστερούμενοι μισθοί των εκ των δημοτικών ταμείων από του 1844, 45 και 46 (...). Πολλοί δε μη λαμβάνοντες την εκ του δημοσίου βοήθειαν, πεινώντες και γυμνητεύοντες, εγκατέλειπον τας θέσεις των (...) τα δημοτικά σχολεία όλα θέλουσι κλεισθή μετά παρέλευσιν ολίγου καιρού» (Γλαράκης, 1848).

Η βοήθεια του κράτους όχι μόνο δεν αφορούσε όλους τους δήμους, δεν επαρκούσε και δε χορηγούνταν τακτικά, αλλά περιοριζόνταν μόνο στην πληρωμή μέρους των μισθών των δασκάλων. Όταν ακόμη με το νόμο ΤΛΗ΄ προπληρώνονταν οι μισθοί των δασκάλων από τα δημόσια ταμεία (Ν. ΤΛΗ΄, 1856) το κόστος βάρυνε πάλι τους δήμους και τους γονείς, ενώ το κράτος δεν αναλάμβανε την ίδρυση σχολείου. Επομένως, οι πλούσιοι δήμοι μπορούσαν πιο εύκολα να ιδρύουν σχολεία και να πληρώνουν τους δασκάλους τους. Οι φτωχοί δήμοι αρκούσαν στο κρατικό βοήθημα.

Επιπλέον, όπως διαπιστώθηκε πολλές φορές στη Βουλή, και στην οικονομική συνδρομή του κράτους λειτούργησε το πελατειακό σύστημα, καθώς πλούσιοι δήμοι που είχαν προσβάσεις στην κυβέρνηση έπαιρναν βοήθεια και φτωχοί δήμοι χωρίς τέτοιες προσβάσεις δεν έπαιρναν βοήθεια (Βουλή των Ελλήνων, 1857: 512-513).

Στη συζήτηση του άρθρου του συντάγματος για την εκπαίδευση στην Εθνική Συνέλευση του 1864 κατέθεσαν προτάσεις επτά αντιπρόσωποι. Όλοι συμφωνούσαν ότι οι δαπάνες για την ανώτερη εκπαίδευση πρέπει να βαρύνουν το κράτος. Για την κατώτερη εκπαίδευση οι προτάσεις τριών αντιπροσώπων (Κατσικαπή, Ιακωβάτου, Πύρλα) άφηναν - με διαφοροποιήσεις ως προς την έκφραση - το συνταγματικό άρθρο ως είχε. Δύο αντιπρόσωποι (Λειβαδάς, Παπαδιαμαντόπουλος) αντέστρεφαν τις ευθύνες κράτους και δήμων, καθώς πρότειναν να αναλάβει το κράτος την πρωτοβάθμια εκπαίδευση και να συντρέχουν και οι δήμοι σύμφωνα με τις δυνάμεις τους. Τέλος, δύο αντιπρόσωποι (Σαρίπολος, Σιδηροκαστρίτης) πρότειναν την εξ' ολοκλήρου ανάληψη των δαπανών της από το κράτος. Η Συνέλευση, όμως ψήφισε «δι' εγέρσεως» την παραμονή του συνταγματικού άρθρου για την εκπαίδευση όπως είχε διατυπωθεί στο σύνταγμα του 1843, που αριθμήθηκε, έκτοτε ως 16²⁹.

Επομένως τα έξοδα της δημοτικής εκπαίδευσης συνέχισαν να βαρύνουν τους δήμους.

Το 1867, εξαιρουμένου του κόστους των ιδιωτικών σχολείων που βάρυνε αποκλειστικά τους γονείς, από τις 798.720 δρχ. που ξοδεύτηκαν στη χώρα μόνο για μισθούς δασκάλων και δασκαλισσών το δημόσιο πρόσφερε τις 111.624 δρχ. Ένα ποσοστό, δηλαδή, της τάξης του 14 %, ενώ οι δήμοι πλήρωσαν 687.096 δρχ, δηλαδή, το υπόλοιπο 86 %³⁰.

Στους πλούσιους δήμους, εφόσον υπήρχαν οικογένειες με υψηλό εισόδημα, ιδρύονταν και ιδιωτικά σχολεία. Το 1867 τα ιδιωτικά σχολεία ήταν 104 έναντι 996 σχολείων των δήμων. Η διασπορά τους, ωστόσο, στη χώρα έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον.

Σχολεία των Δήμων και Ιδιωτικά Σχολεία

Νομός	Σχολ. Δήμων	%	Ιδιωτικά	%	Σύνολο
Επικράτεια	996	90,5	104	9,5	1.100
Αττικής και Βοιωτίας	90	65,7	47	34,3	137
Εύβοιας	48	98,0	1	2,0	49
Φθιώτιδας - Φωκίδας	93	97,9	2	2,1	95
Αιτωλίας Ακαρνανίας	72	98,6	1	1,4	73
Αργολίδ. - Κορινθίας	82	95,3	4	4,7	86
Αχαΐας - Ηλίδας	100	82,0	22	18,0	122

²⁹ Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως, (1864), τομ. Στ΄ αριθ. 229 και 230, (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο), σσ. 229-238.

³⁰ Το ποσοστό συμμετοχής του κράτους στις δαπάνες για τη στοιχειώδη εκπαίδευση δεν ξεπέρασε μέχρι το 1880 το ποσοστό του 27% (Ανδρέου, 1987: 129).

Μεσσηνίας	76	98,7	1	1,3	77
Αρκαδίας	95	96,9	3	3,1	98
Λακωνίας	104	100,0	-	-	104
Κυκλάδων	93	81,6	21	18,4	114
Κέρκυρας	78	98,7	1	1,3	79
Κεφαλληνίας	55	100,0	-	-	55
Ζακύνθου	10	90,9	1	9,1	11

Επομένως η πρωτοβάθμια εκπαίδευση εξαρτήθηκε από τα ταμεία των δήμων και από τον πλούτο των ιδιωτών που έστελναν τα παιδιά τους σε ιδιωτικά σχολεία. Στις περιοχές με τα περισσότερα σχολεία βρίσκονται, κυρίως, τα ιδιωτικά σχολεία και στις περιοχές, που, όπως είδαμε, είναι συγκεντρωμένος ο κύριος όγκος των μαθητριών βρίσκονται τα ιδιωτικά σχολεία θηλέων, όπως βλέπουμε στον παρακάτω πίνακα:

Ιδιωτικά σχολεία Αρρένων και Θηλέων

Νομός	Αρρένων	%	Θηλέων	%	Σύνολο
Αττικής και Βοιωτίας	18	38,3	29	61,7	47
Εύβοιας	0	0,0	1	100	1
Φθιώτιδας - Φωκίδας	2	100	0	0,0	2
Αιτωλίας Ακαρνανίας	1	100	0	0,0	1
Αργολίδ. - Κορινθίας	3	75,0	1	25,0	4
Αχαΐας - Ήλιδας	13	59,1	9	40,9	22
Μεσσηνίας	1	100	0	0,0	1
Αρκαδίας	2	66,7	1	33,3	3
Λακωνίας	0	0,0	0	0,0	0
Κυκλάδων	7	33,3	14	66,7	21
Κέρκυρας	1	100	0	0,0	1
Κεφαλληνίας	0	0,0	0	0,0	0
Ζακύνθου	1	0,0	0	0,0	1
Σύνολο	49		55		104

Τα δημοτικά έσοδα, ένα ποσοστό των οποίων διατίθενται για τη δημοτική εκπαίδευση, το 1865 διαμορφώνονται σε ορισμένους νομούς ως εξής:

Δημοτικοί φόροι επί των εισαγομένων στο δήμο εμπορευμάτων προς κατανάλωση σε ορισμένους νομούς της χώρας (έτος 1865).

Νομός	Πληθυσμός	%	Δημοτ. Φόροι	%
Επικράτεια	1.348.522	100	945.408	100
Κυκλάδων	118.130	8,7	447.942	47,4
Αττικής Βοιωτίας	116.024	8,6	173.770	18,4
Αχαΐας - Ήλιδος	109.392	8,1	81.500	8,6
Αιτωλίας - Ακαρνανίας	138.249	10,3	25.768	2,7

(Πηγή του πίνακα: Μανσόλας, 1867: 130-131)

Αν συγκρίνουμε δυο ακραίες περιπτώσεις θα δούμε ότι από το 8,7 % του πληθυσμού της χώρας συλλέγεται το 47% των δημοτικών φόρων της χώρας (νομός Κυκλάδων) και από το 10,3 % του πληθυσμού συλλέγεται μόλις το 2,7 % των δημοτικών φόρων (νομός Αιτωλίας και Ακαρνανίας).

Εφόσον ένα ποσοστό των εσόδων αυτών διαθετόταν για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, καταλαβαίνουμε γιατί υπάρχουν τόσο μεγάλες διαφορές στη φοίτηση στο σχολείο σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές. Οι δήμοι του νομού Κυκλάδων (κυρίως της Σύρου) μπορούν να διαθέσουν από τους φόρους των εισαγομένων

εμπορευμάτων χρήματα για τη δημοτική εκπαίδευση, ενώ για τους δήμους του νομού Αιτωλοακαρνανίας τα περιθώρια είναι πολύ στενά³¹.

Οι διαφορές ανάμεσα στις γεωγραφικές περιοχές, λοιπόν, είναι πρωτίστως οικονομικές και - κατά συνέπεια - κοινωνικές. Οι διαφορές αυτές απεικονίζουν και τις διαφορές στη φοίτηση των παιδιών στο σχολείο.

Επιλογικά.

Παρά το γεγονός ότι στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα έχουμε μια σχετικά γρήγορη διείσδυση του σχολικού δικτύου και υψηλά ποσοστά φοίτησης στις ανώτερες βαθμίδες σε σχέση με τις δυτικοευρωπαϊκές χώρες³², στη στοιχειώδη λαϊκή εκπαίδευση έχουμε - σε σχέση με τις ίδιες χώρες - υποεκπαίδευση παρά την υποχρεωτικότητα της φοίτησης. Επιπλέον στη βαθμίδα αυτή παρατηρούνται σημαντικές διαφορές στα ποσοστά φοίτησης ανάμεσα σε γεωγραφικές περιοχές με διαφορετικό επίπεδο ανάπτυξης, ζήτημα που εξαρτήθηκε σε μεγάλο βαθμό από τη διάθεση τοπικών οικονομικών πόρων για την εκπαίδευση.

Όταν, λοιπόν, μετακλιείται το οικονομικό βάρος της εκπαίδευσης στους πόρους της τοπικής κοινότητας και στους ίδιους τους γονείς, είναι αναμενόμενο να διαμορφώνονται επίπεδα εκπαίδευσης και ανισότητες ανάλογα με την οικονομική ανάπτυξη του τόπου και το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο των γονέων. Οι τάσεις, που εμφανίζονται στην εποχή μας, για μετακύλιση του κόστους της εκπαίδευσης στα ίδια τα άτομα, τις οικογένειες και τις τοπικές κοινότητες πρέπει να λάβουν σοβαρά υπόψη τα αρνητικά, ως προς την κοινωνική δικαιοσύνη στην εκπαίδευση, αποτελέσματα της εφαρμογής τους.

Βιβλιογραφία

- Ανδρέου, Α., (1987) «Κρατικές δαπάνες για την εκπαίδευση (1849-1880). Μια πρώτη προσέγγιση σ' ένα ανοιχτό θέμα», περιοδ. *Θέσεις* αρ.18 (Ιανουάριος – Μάρτιος 1987).
- Bernstein, B., (1991) (μτφρ. Ι. Σολομών) *Παιδαγωγικοί κώδικες και κοινωνικός έλεγχος*, (Αθήνα: Αλεξάνδρεια).
- Βουλή των Ελλήνων, (1855) *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την Β' Σύνοδο της Δ' Βουλευτικής Περιόδου*, τ. Β', (Αθήνα: Δημόσιο Τυπογραφείο) (Συν. ΟΒ', 18 Ιουνίου 1855).
- Βουλή των Ελλήνων, (1857) *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την Α' Σύνοδο της Ε' Βουλευτικής Περιόδου*, (Αθήνα: Δημόσιο Τυπογραφείο) (Συν. ΑΒ', 15 Απρ. 1857).
- Bourdieu, P. & Passeron, Cl., (1993) (μτφρ. Παναγιωτόπουλος, Ν., & Βιδάλη, Μ.) *Οι κληρονόμοι: Οι φοιτητές και η κουλτούρα*, (Αθήνα: Καρδαμίτσα).
- Bowles, S. & Gintis, H., (1975) *Schooling in Capitalist America: Educational Reform and the Contradictions of Economic Life*, (New York: Basic Books).
- Γλαράκης, Γ., «Εισηγητική έκθεση του Υπουργού των Εκκλ. κ.λ.π. προς το Βασιλιά», 26 Φεβρ. 1848, *ΓΑΚ, Οθων. Αρχείο*, Υπ. Εκκλ. κ.λ.π, Φ. 60.
- Green, A., et. al (1999) *Convergence and divergence in European education and training systems* (London: Institute of education, Belford way papers).
- Επίσημος Εφημερίς της Συνελεύσεως*, (1864), τομ. Στ' αριθ. 229 και 230, (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο).
- Ηλιού, Μ., (1984) *Εκπαιδευτική και κοινωνική δυναμική* (Αθήνα: Πορεία).
- Καντζάρα, Β., (2008) *Εκπαίδευση και κοινωνία. Κριτική διερεύνηση των κοινωνικών λειτουργιών της εκπαίδευσης*, (Αθήνα: Πολύτροπον).

³¹ Φυσικά δεν είναι μόνο αυτά τα έσοδα των δήμων. Στις αγροτικές περιοχές, όπου η αυτοκατανάλωση αποτελεί το βασικό τρόπο διαβίωσης του πληθυσμού, φορολογείται η παραγωγή.

³² Ένα μεγάλο μέρος των δαπανών για τη μέση και την ανώτατη εκπαίδευση καλύφθηκε από τις χρηματοδοτήσεις των Ελλήνων της αστικής τάξης του εξωτερικού (Τσουκαλάς, 1985⁶: 483-495), αλλά αυτό δεν συνέβαινε με τη στοιχειώδη εκπαίδευση.

- Κοντογιαννόπουλος, Β., (1991) *Παιδεία, εκσυγχρονισμός υπό αναστολή* (Αθήνα: Gutenberg).
- Levin, H., (2001) *Privatizing Education. Can marketplace deliver choice, efficiency equity and social cohesion?* (Westview press).
- Μασόλας, Α., (1867) *Πολιτειογραφικά πληροφορία περί Ελλάδος*, (Αθήνα: Εθνικό τυπογραφείο).
- Νέα Δημοκρατία, (1989) *Πρόγραμμα για την παιδεία*, [Αθήνα].
- Νόμος ΤΛΗ', 12 Ιουλίου 1856, «Περί καταβολής μισθοδοσιών των δημοδιδασκάλων και δημοδιδασκαλισσών», *ΦΕΚ*, αρ. 32, 23 Ιουλίου 1856.
- Πηγές για τη σύνταξη των Πινάκων:
- «Εκθέσεις Ι. Π. Κοκκώνη 1837 και 1839», στο: Τζήκας, Χ., (1999) *Ι. Π. Κοκκώνης, ο ρόλος του στη θεμελίωση και τα πρώτα βήματα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα* (Αθήνα: Gutenberg).
 - Κατάλογοι των δημοτικών σχολείων του κράτους, υπογραμμένοι από το διευθυντή των δημοτικών σχολείων Ι. Π. Κοκκώνη των ετών 1840, 1841, 1842, 1844, 1847, 1848, 1849, με τον τίτλο: *Αντίγραφον του καταλόγου του αριθμού των δημοτικών Σχολείων του κράτους και των εις αυτά φοιτώντων κατά το έτος. . . ΓΑΚ, Υπ. Εκκλ. κ.λ.π.* [Ακαταλογογράφητα].
 - Κατάσταση της δημοσίας εκπαίδευσεως εν Ελλάδι κατά το 1853, Εκ του Υπ. των Εκκλ. κ.λ.π. [Υπουργός Σ. Βλάχος], *Εφημ. των Μαθητών*, Έτος Α' αριθ, 37, 4 Ιουλίου 1853 και *Νέα Πανδώρα*, Τόμ. Δ', φυλ. 81, 1 Αυγ. 1853.
 - Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοσίας Εκπαιδύσεως κατά το έτος 1854, Περικλής Αργυρόπουλος 3 Σεπτ. 1854, *ΓΑΚ, Οθων. Αρχείον, Δημόσια Εκπαίδευσις, Γ' ελληνικόν σχολείο 1850-1862, Φ.8, [Περίληψη] Νέα Πανδώρα*, Τόμ. ΣΤ, φυλ. 133, 1 Οκτ. 1854.
 - Γενική έκθεσις προς την Α. Μεγαλειότητα, του Υπουργού των Εκκλ. κ.λ.π. Χ. Χριστοπούλου κατά το λήξαν σχολιακόν έτος 1855-1856, μετά στατιστικών πινάκων σημειώσεων και παρατηρήσεων. Εν Αθήναις εκ της τυπογραφίας Ανδρέου Κορομηλά, 1857, *Εφημ. των Φιλομαθών*, Έτος Ε', αριθ. 201-202, 16 Μαρτίου 1857, *Νέα Πανδώρα*, Τόμ. Ζ', φυλ. 167, 1 Μαρτ. 1857 συνέχ. φυλ. 168, 15 Μαρτ. 1857.
 - Περίληψις των υπό του Υπουργείου των Εκκλ. κ.λ.π. συνταχθέντων στατιστικών πινάκων δια το 1858. [Χ. Χριστόπουλος], *Εφημ. των Φιλομαθών*, Έτος Ι', αριθ. 299, 19 Ιαν. 1859, *Νέα Πανδώρα*, Τόμ. Θ', αριθ. 213, 1 Φεβρ. 1859.
 - Έκθεσις προς τη Α.Μ. τον Βασιλέα, Περί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, [Β. Νικολόπουλος 23 Οκτ. 1863], *Εφημ. των Φιλομαθών*, Έτος ΙΓ', αριθ. 558, 1 Μαΐου 1865, συνέχ. αριθ. 559, 8 Μαΐου 1865, *Εθνικόν Ημερολόγιον Μ.Π. Βρεττού* 1866.
 - Προς την Α. Μεγαλειότητα τον Βασιλέα, Έκθεσις του επί των Εκκλ. κ.λ.π. Υπουργού, Εν Αθήναις 1866, [Δ. Δρόσος], *Εφημ. των Φιλομαθών*, Έτος ΙΔ', αριθ. 615, 6 Δεκ. 1866, *Πανδώρα*, Έτος ΙΖ', αριθ. 402, 15 Δεκ. 1866.
 - Πίναξ Καταστατικός της εν Ελλάδι Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως κατά το έτος 1867, *Εφημ. της Κυβερνήσεως*, αριθ. 29, 22 Ιουνίου 1868.
 - Έκθεσις προς την Α. Μ. τον Βασιλέα, Περί της Εκκλησίας της Ελλάδος και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, από του 1866 άχρι Δεκεμβρίου 1868. [23 Δεκ. 1868, Α. Μαυρομιχάλης], Εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Δ. Α. Μαυρομάτη 1869, *Εφημ. των Φιλομαθών*, Έτος ΙΖ', αριθ. 690-691, 16 Ιαν. 1869, *Πανδώρα*, Τόμ. ΙΘ', φυλ. 449, 1 Δεκ. 1868.
 - Έκθεσις προς την Α.Μ. τον Βασιλέα και Πίναξ καταστατικός τῆς δημοτικῆς εκπαιδύσεως κατά το 1869, [14 Μαΐου 1870, Α. Δ. Αυγερινός], *Εφημ. των Φιλομαθών*, Έτος ΙΗ', αριθ. 759, 30 Δεκ. 1870.
 - Πίναξ Καταστατικός της εν Ελλάδι ανωτέρας, μέσης και κατωτάτης εκπαιδύσεως κατά το έτος 1874. [9 Μαρτίου 1875, Ι. Βαλασόπουλος], *ΦΕΚ*, αρ. 16, 26 Μαρτίου 1875, Ομοίως, *Εφημ. των Φιλομαθών*, έτος ΚΓ', αριθ. 836, 8 Μαρτίου 1875.
- Πρακτικά της εν Αθήναις της τρίτης Σεπτεμβρίου Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως (ΑΩΜΔ')*, (Αθήνα: Βασιλικό Τυπογραφείο).
- Ρ(αγκαβής, Ρ.) (1855) Περί εκπαίδευσεως, *Νέα Πανδώρα*, Φυλ. ΡΚΔ', (124), 15 Μαΐου.
- Ράσης, Σ., «Η θεωρία της αντίστασης στην εκπαίδευση», *Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 40/ 1988.
- Schultz, T.W., (1972) *Η οικονομική αξία της εκπαίδευσεως*, (Αθήνα: Παπαζήσης).
- Στρούμπος Δ. (1854) *Το μέλλον ή περί ανατροφής και παιδύσεως*, (Αθήνα: Βλαστός).

- Τζήκας, Χ., (1999) *Ι. Π. Κοκκώνης. Ο ρόλος στη θεμελίωση και τα πρώτα βήμα της δημοτικής εκπαίδευσης στην Ελλάδα* (Αθήνα: Gutenberg).
- Τσουκαλάς, Κ., (1985^δ) *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, (Αθήνα: Θεμέλιο).
- Φραγκουδάκη, Α., (1985) *Κοινωνιολογία της εκπαίδευσης, Θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, (Αθήνα: Παπαζήσης).
- Willis, P., (1997) *Learning to Labor. How Working Class Kids Get Working Class jobs*, (Westmead: Saxon House).